

Ольга СЕДАКОВА

"ОДВІЧНІ СНИ, НЕНАЧЕ ЗГУСТКИ КРОВІ..."

Про Юрія Михайловича Лотмана і структурну школу в контексті культури 70-х років.

Ореол Пушкіна і пушкінської легенди супроводжував Юрія Михайловича. Перше вільне натхнення російської культури, "дней Александровских прекрасное начало", і надії петровської епохи, і срібний вік (хоч срібний вік менше) — ось на що вони, мабуть, схожі, проталини на морозі російської історії, без яких любити її міг би лише мазохіст. Мені так здавалося щоразу, коли я зустрічалася зі жвавою і підбадьорливою думкою Лотмана: в статтях або публічних лекціях, але не менше — в репліках, на московській чи тартуській вулиці, або у розмовах за столом. Юрій Михайлович не сприймав розмежування життя на зони "значимої" і "незначимої" поведінки. Вивчаючи історичний побут як текст, як повідомлення, як мистецьке явище, він зовсім не хотів, щоб текст його власного буття виявився дефектним і дилетантським. Вальс із Анн Мальц також був повідомленням. Люди ліниві вбачали в цьому деяку театральність, хоч це була лише добросовісність присутності у світі. "И когда я умру, отслуживши..." Юрій Михайлович ніби гидував станом, який називають у нас "розслабитись". Бешкетницька гра словами, знамениті "стьоб" і "полива", — улюблені розваги інтелектуалів епохи застою, були неможливими при ньому, так само і панібратство, і розв'язність, і "достоевські" демонстрації власних дрібних вад за рецептом: "полюбіть нас чорненькими". Незмінно елегантна, точніше, вишукана зібраність, цільність Лотмана ніби не з професорського побуту: нагадувала швидше старе офіцерство і явище, найбільш глибоко забуте в радянські часи, — "добре товариство". Можливо, в такій постійності і полягає "преодоление косности русской", певніше, ніж у полум'я-

них "жертвах". Проте постійною може бути лише вільна людина, а щоб не втратити гідності, потрібно, передусім, її мати... Це, звичайно, трюїзми, але тепер, коли знані люди поводяться, як вільновідпущеники в Римі періоду занепаду, навіть простіше, як блатні, — з гіркотою думаю про те, що Юрій Михайлович не залишив спадкоємців у мистецтві життя, в "самостоянье человека". Про відблиск пушкінської епохи, що покинув, здається, разом з ним наше освічене суспільство. Про невизначеність назви "невільник честі" і хто соромиться ницості. І сором'язливість у тому, чого Юрій Михайлович і не подумав би соромитись: чуттєвості.

Еще порой гармонией упьюсь,

Над вымыслом слезами обольюсь...

Мені доводилось бути свідком його сліз при зустрічі з високим і в поезії, і в житті. Думаю, що без сліз неможливо було б створити ані аналізу поетичних текстів, ані життєпису Карамзіна і Пушкіна.

Це перше, про що я думаю, дізнаючись про смерть Лотмана. Його академічні праці перебувають з нами і вже давно стали предметом дослідження у світі. Але в його особистій присутності серед нас було те, що французи називають *l'authorite morale*. З цим доводиться прощатись. Як і з святковістю, яка передавалась усьому, що робив Юрій Михайлович. Вбогий, ганебний час зникав, і ми могли переконатись, що в будь-який час людина може бути бадьорою, благородною, відстороненою від принизливої буденщини, неупередженою і відкритою до нового. Він приносив нам те, що Батюшков назвав "чужое — мое сокровище".

Навряд чи ми спроможні оцінити, який розрив часу відбувся на наших очах. Можемо здогадуватись лише за деякими деталями. Хлопчик, років шести, засинаючи в автобусі, просить молоду маму: "Розкажи якусь історію, тільки не біблійну". Студенти університету, роздивляючись мої книжкові полиці, питають: "А ви, Ольго Олександрівно, цікавитесь буржуазним?" Не зрозуміла навіть, у чому справа. Виявляється, вони прочитали назви книг, виданих за соціалізму: "Буржуазна філософія", "Буржуазна естетика" і т.д. Вони вже не знають цієї мови. З чемності роблять вигляд, що вірять, коли розповідаю, як "біблійні історії" дозволялося згадувати у знущальних лапках і ніяк інакше.

Ідеологія зникла, мов сон, у який важко повірити навіть тим, хто дивився його десятиліттями і сам був дійовою особою цього сновидіння. Чим же, як не щонайнеймовірнішим сновидінням здавався б ізвідти, з тих років, московський автобус із хлопчиком, якому наскучили "біблійні історії", або студент, який не розуміє мови антагоністичних класів?

Постає питання: чи є хоч якийсь зв'язок між цими двома несумісними реальностями? І коли ми ще раз пересвідчилися, що життя є сон, то цікаво: чи він збувається? Чи збувається в деідеологізованій сьогоднішній (поки що деідеологізованій, хоч уже в пошуках нової ідеології) реальності те, про що був сон, чого чекала, що готувала частина нашої культури, котру називали неофіційною, хоч точніше було б назвати її культурою опору?

Легко помітити, що нічого подібного на творче (а не політичне) продовження культурна робота тих років поки що не знаходить. Хіба що в популяризації деяких відкритих тоді речей, як от у близькій до безглуздя любові до "культурології", яку викладають тепер ледь не першокласникам.

Та все ж, мені здається, варто подумати, яким був вільний проект нашого "культурного відродження", авангардом якого, безсумнівно, була, структурна школа. Я маю на увазі його позитивну частину: робота з демонтування ідеологічної системи, природно, втратила актуальність, коли ця система завалилася, мов картковий будиночок.

Мої ровесники застали структуралізм у ролі безперечного інтелектуального авангарду; тартуська і московська школи вже мали значні досягнення, визнання за кордоном і пошану тут. Часами структуралізм і все, що тяжіло до "точних методів", бралися викривати як "сальєріанство", та було пізно. Повертаючись до епізоду з "буржуазним": "Семіотики та інші тартуські видання вражали охайністю в цьому відношенні; там, практично, не здійснювали ритуального офірування кумирам. "Ніби не в нас!" - думали ми, читаючи сторінку за сторінкою, вільні від силуваних імен і магічних формул. І правда: це було не зовсім "у нас". Це була країна латиниці, "Європа". Друкуватись у Лотмана - було, як у Герцена...

Про те, що література в Росії була "більше ніж література", стільки вже сказано, що й незручно говорити. Не лише філософська, релігійна, політична сфери поглиналися нею, - більш суттєво, що вона пропонувала своїм читачам якийсь життєвий проект. Я не оцінюю літературоцентричну ситуацію - так було. Але не в 70-і роки. В усякому разі, для таких студентів-філологів, як я. Література, що творилася при нас, не витримувала "суду традиції" в наших очах. Навіть високі досягнення в прозі не піднімали планку, скажімо, Достоевського, Толстого, Чехова. А в поезії - Мандельштама, пізнього Пастернака та інших. Знаю, що багато хто зі мною не згоджується, думаючи інакше про Солженіцина, Бродського і, можливо, про інших, але я передаю свої власні колишні враження, певною мірою представницькі.

Кожний проміжок часу, зрілий застій у тому числі, має свої питання, свою спрагу, якої не вдовольнить ні Мандельштам, ні найглибший з авторів минулого, котрий тамував спрагу свого часу. Вміння виразно назвати ці питання - акт творчості; раніше в Росії це було справою літератури. Наше покоління впізнало цей ефект — "самого того", на що ми чекали й ніде не знаходили, — в працях Бахтіна, Аверінцева, Проппа, і, звичайно, Лотмана. Ми читали наукові статті, як вірші, як те, що викликає піднесення (піднесення, викликане обманом чи правдою? — хто про це думає в юності) нашого існування.

Ми заговорили цією мовою, в якій російською часто залишалась лише граматики. Вона була чистою в багатьох відношеннях. Структуралізм виконував культурне очищення: не лише від зовнішньої щодо традиційної культури, офіційно-"пролетарської" системи цінностей, але й від того заскорузлого матеріалу, котрий накопичився в самій традиції: від упередження, провінційності, епігонського романтизму. Ми знайшли пристойну форму говорити про важковисловлюване: те, що відносилось до "душевного" і, навіть, задушевного, постало як культурне. Тому з'явилась можливість публічного обговорення в "точних" термінах, які не ображали інтимних смислових наповнень.

Таким чистим холодом наповнений "Аналіз поетичного тексту" Лотмана: подія нашої молодості. Формалізований опис не знімав складності повідомлення, не редукував його.

го. Але вибирав тексти, котрі могли б вступити в діалог з аналітиком. За Лотманом, текст вибирає собі аудиторію, аналіз вибирав собі мистецтво. Соцреалізм залишався за дверима. Застосування такого типу ключів до "нормальної" радянської поезії було б безумством. Уявіть собі: "анаграми у Євтушенка".

І не лише соцреалізм. Якщо інтенція "суду над традицією", котру припускав Мандельштам, насправді була в акмеїзму, то парадоксальним чином її підхопило не наступне покоління митців, — бо мистецтво цього покоління впало у позатрадиційну сирітську самодіяльність, — а гуманітарна наука. В мистецтві з'явилося багато неможливого після структуралізму (може, тимчасово). Це не лише місцеве явище. Відомо, що в усьому світі структуралізм став основою нової парадигми — постмодернізму, що прийшов на зміну екзистенціалізму, в просторі якого творилось "катастрофічне мистецтво". Зовсім не хочу сказати, що постмодернізм чимось переважає своїх попередників: він просто після них.

Що передбачало навчання структуралізмом? Уміння споріднювати, комбінувати, виводити детермінанти систем, усуваючи при цьому "особисте" за кадр "моделі світу". Структуралізм запропонував звільнення від "свого, занадто свого", від індивідуалістської рефлексії, яка вимучувала всіх ще з часів романтизму, від екзистенційної ситуації: він відкривав можливість життя в культурних смислах. Ці смислові наповнення були такими широкими, захоплюючими, вступали в такі чудернацькі стосунки між собою, що "особисте" (індивідуальне) в порівнянні з цим було не більше ніж "цвях у чоботі". Щодо цвяха в чоботі та фантазії Гете структуралізм мав уявлення, протилежне до Маяковського.

Структуралізм по-своєму вирішував проблему кризи стилів і пошуків "нульового письма". Він запропонував говоріння не мовою, а метамовою, здатною описати різні мови, котрі поставали як світ речей певного типу. Чи здатна вона на це, — то вже інше питання. Як відомо, Юрій Михайлович з часом дедалі більше уваги надавав несистемному, точніше, передсистемному ("вибух"), непередбачуваному з даного стану системи.

Структуралізм як свого роду естетика помітно перегукується з середньовіччям: інваріантне (тип) мало для нього більшу якщо не цінність, то реальність, ніж варіанти й конкретизації, а зовсім позасистемного наче й не було. Проблема полягала лише в пошуках зв'язку конкретного факту культури з його інваріантним прообразом. Наприклад, співвідношення російської й західноєвропейської моделей трактувалось як контраст дихотомії — трихотомії. З того, що в католицькому загробному світі передбачається не лише Рай і Пекло, а й Чистилище, виводився портрет цивілізації, котра, на відміну від російського "або-або", допускає існування нейтрального серединного простору. Чи ці портрети були реалістичними? В кожному разі, сучасний західний фемінізм критикує західну традиційну систему, але як фатально дуалістичну, з цим знаним "або-або", і намагається конструювати той *tertium*, котрий *non datur*. З іншого боку, саме в російській реальності подибуємо величезні зони невизначеності, немислимі на Заході.

Можливо, структуралізм був схильний до незрівнянно більшої, ніж середньовічне мислення, вибіркової при виокремленні тих чи тих детермінуючих елементів, що неминує через відсутність ієрархії. Не ієрархії "рівнів" знаку, ієрархії складності, а іншої — тієї, скажімо, за якою автори середньовічних "Поетрій" після "космічної музики" ставили "музику душі", за нею "словесну музику", а вже потім інструментальну. Ієрархічно впорядкованою в структуралізмі поставала побудова знаку і знакової системи, але все "означуване" розташовувалося в одному просторі - приблизно кажучи, в просторі Природи. Для вільної думки це природно. Ієрархія "означуваного" можлива лише в релігійному універсумі, який без певних догматичних установок немислимий. А структуралізм — як думка, а не як особисті переконання вчених — унікав релігійної визначеності. Вона перевела б його з позиції чистого спостереження над усіма можливими системами цінностей, з позиції принципової позастановості, — в становище однієї з систем, і метамова виявилася б однією з мов.

Окрім "типологізму", структуралізм, безперечно, споріднює з середньовіччям його універсалізм і казкова ерудиція, що дозволяє наближувати віддалене та грати на клавіатурі нагадувань, — чим не володіють "предметні науки". В дис-

курсі структуралізму, як у загробному світі Данте, все поряд: скажімо, все "ліве". В одному стовпчику таблиці опиняються і китайський філософ, і слов'янські вірування, і рядок Нерваля. Так само як в одному колі Данте опиняється "хто не виконав заповіт" усіх часів і народів. Ця можливість збирання в одну книгу, під одним заголовком того, що, за висловом Данте, "разлистано по всей Вселенной", передавала по-справжньому поетичне натхнення: це було нове, — але з такими почесними попередниками, як Гете, наприклад, — мистецтво зводить воедино "подібне", яке ледве чи пам'ятає про свою подібність: "вдруг стало видно далеко вокруг".

Таке "середньовічне" піднесення над емпірією дозволяє перекинути міст від самого сучасного стилю наукової думки тих років до того, що відбувалося в іншій сфері. Адже разом з "культурним відродженням", яке здійснював головним чином структуралізм, відбувалось і "релігійне", що виглядало інакше, ніж сьгоднішнє оцерковлення. Побудова свідомості за іншим, не "предметним" способом означала, здається, більше, ніж щось інше, в тодішньому релігійному навертанні інтелігенції. Цілком природно, що вона тяжіла до православ'я якраз тому, що православ'я розвинуло найбільш витончені, саме "іно-логічні" шляхи думки.

Та повернімось до початкової тези про життєбудівниче завдання структуралізму. Це був визвольний рух уже тому, що вводячи тему Мови, руйнував міфічну мову Системи, яка претендувала на буття не як система знаків (одна з систем), а як сама реальність, — безумовна й єдино можлива. Наша алгебра перевіряла не гармонію, а ірраціональний хаос.

Метод, загалом, не менш радикальний, ніж формалізм, водночас був незрівнянно менш інженерний і більш гуманітарний за своїм пафосом. Він утілював традиційну російську "тугу за світовою культурою", версильовську любов до священних каменів, мрію про "російську Європію", про світ, де можливе

Самостоянье человека

Залог величия его.

Де діють правила співжиття, логіки, моралі; де краса не залишена на потім, після "необхідного", де шумлять "адриатичні хвилі" Пушкіна і Горація.

"Шум стихотворства и колокол братства" — я чую таку ліричну невисловлювану основу цих вчених роздумів про епохи, культурні тексти, опозиції... І врешті-решт, історичне явище структуралізму я уявляю як найяскравішу спробу російського гуманізму, не в розмитому, а в термінологічному його розумінні: *renovatio studiorum*. З усіма обертонами, які звучать для нас у слові "гуманізм", — в епоху, що була людиноборчою не менше, ніж богоборчою.

З російської переклала Надія Гончаренко